

آیا ابن عربی وارث انبیا است؟

معرفی کتاب «ابن عربی وارث انبیا» نوشته ویلیام چیتیک و ترجمه‌های فارسی و عربی آن^۱

دکتری تخصصی فرقه‌های تشیع | فاطمه آقایا

| ۴۶۱-۴۷۸ |

چکیده: محیی‌الدین ابن عربی (ف. ۶۳۸ق) ملقب به شیخ اکبر از چهره‌های شاخص عرفان و تصوف و یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های تأثیرگذار در عرفان نظری است. نوشته‌های ابن عربی و به ویژه کتاب فصوص الحکم و برخی شرح‌های آن در طول سده‌های اخیر در بسیاری از مدارس دینی جهان اسلام تدریس می‌شده است. در جهان غرب اولین اثری که از ابن عربی منتشر شد رساله مختصر «اصطلاحات صوفیه» است که گوستاو فلوگل (ف. ۱۸۷۰م) خاورشناس آلمانی آن را به سال ۱۸۴۵م به همراه کتاب التعریفات میرسید شریف جرجانی (ف. ۸۱۶ق) تصحیح و منتشر کرد. از آن به بعد آثار متعددی در غرب پیرامون اندیشه‌های ابن عربی منتشر شده است و اقبال به ابن عربی در دهه‌های اخیر بسیار شدت گرفته است. یکی از آثاری که ابن عربی را به خواننده غیرمتخصص غربی معرفی می‌کند و به اختصار به اندیشه‌های او می‌پردازد، کتاب «ابن عربی وارث انبیا» نوشته ویلیام چیتیک است. این کتاب به زبان‌های فارسی و عربی ترجمه شده است. در مقاله حاضر به معرفی کتاب چیتیک و ترجمه‌های آن می‌پردازیم.

کلیدواژه‌ها: ابن عربی، وارث انبیا، حقیقت محمدیه، ویلیام چیتیک، هوشمند دهقان، قاسم کوهدار، محمد سوری، اسماعیل علیخانی، ناصر ضمیری.

Is Ibn Arabi the Heir of the Prophets?

An Introduction to the Book "Ibn Arabi: Heir to the Prophets" by William Chittick and Its Persian and Arabic Translations

By: Fatemeh Aghaya

Abstract: Muhyiddin Ibn 'Arabī (d. 638 AH), known as "the Greatest Sheikh," is a prominent figure in Islamic mysticism and one of the most influential personalities in theoretical Sufism. Ibn 'Arabī's writings, particularly his book *Fuṣūṣ al-Ḥikam* and some of its commentaries, have been taught in many religious schools across the Islamic world for centuries. The first work of Ibn 'Arabī to be published in the West was the brief treatise *Ṣūfi Terminology*, which was edited and published by the German orientalist Gustav Flügel (d. 1870 CE) in 1845, along with the book *al-Ta'rīfāt* by Mir Sayyid Sharif Jurjānī (d. 816 AH). Since then, numerous works on Ibn 'Arabī's ideas have been published in the West, and interest in Ibn 'Arabī has intensified significantly in recent decades. One of the works that introduces Ibn 'Arabī to the general Western reader and provides a concise overview of his ideas is the book *Ibn Arabi: Heir to the Prophets* by William Chittick. This book has been translated into Persian and Arabic. The present article introduces Chittick's book and its translations.

Keywords: Ibn 'Arabī, Heir to the Prophets, Haqiqat Muhammadiyya, William Chittick, Houshmand Dehghan, Qasim Kouhdar, Mohammad Souri, Esmaeil Alikhani, Nasser Zamiriyeh.

۱. از آقای دکتر محمد سوری و دوست گرامی طه عبداللهی سپاسگزارم که متن مقاله را پیش از انتشار مطالعه کردند و نکته‌های سودمندی را به نگارنده تذکر دادند.

۴۶۱

آینه پژوهش | ۲۰۷
سال ۳۵ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۳

معرفی پروفسور ویلیام چیتیک و آثار او

انسان‌گرایی مطلق و نگاه علمی صرف و جدایی اشیاء از هستی و بررسی آن‌ها به عنوان موضوعی کاملاً مستقل از دنیای هستی، از موضوعات مورد انتقاد ویلیام چیتیک در دنیای غرب است. چیتیک به سنت فکری اسلامی و خصوصاً عرفان نظری، به جهت وجود این ایده در آن علاقمند است که در سنت اسلامی انسان جزئی از جهان هستی است و جهان هستی به صورت خدا آفریده شده است. چیتیک معتقد است در واقع انسان و خدا دو روی یک سکه‌اند که در صورت خدا ضرب شده است و تنها در سنت فلسفی اسلامی می‌توان وجود انسان را در شرایط وحدت با جهان و هستی فهمید.^۱ او برای شناساندن این سنت فکری اسلامی به غرب، به ترجمه و تصحیح و نگارش آثاری درباره برخی مفاخر ایرانی و اسلامی پرداخته است که از جمله آن مشاهیر، ابن عربی است. او با هدف شناساندن تفکر ابن عربی در غرب، علاوه بر رساله دکتری خود که تصحیح شرح جامی بر رساله نقش الفصوص ابن عربی است، آثار متعددی نوشته است.^۲

۴۶۳

آینه پژوهش | ۲۰۷
سال ۳۵ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۳

ویلیام چیتیک، مصحح و مترجم و مفسر متون کهن فلسفی و عرفانی اسلامی، در سال ۱۹۴۳م در شهر مایلفورد واقع در ایالات ماساچوست آمریکا دیده به جهان گشود. وی مقطع کارشناسی خود را در رشته تاریخ دانشگاه اوهایو گذراند و دوره یک‌ساله مطالعات تاریخ اسلامی (۱۹۶۴-۱۹۶۵م) را در دانشگاه آمریکایی بیروت سپری کرد. در این دوره یک‌ساله، او برای نخستین بار با تصوف و عرفان اسلامی آشنا شد. چیتیک همچنین در درس گفتارهای دکتر سید حسین نصر که استاد مدعو دانشگاه آقاخان بود شرکت کرد و همین موجب افزایش علاقه او به تصوف شد تا جایی که وی را برای سپری کردن تحصیلات تکمیلی به تهران کشاند.

او مطالعات خود را در زمینه تصوف و ابن عربی عارف و صوفی مشهور اندلسی با کتاب سه حکیم مسلمان سید حسین نصر فیلسوف سنت‌گرای معاصر شروع کرد. بعدها و در سال ۱۹۶۶م با شرکت در دوره دکتری دانشگاه تهران برای دانشجویان خارجی، رساله دکتری خود را به پیشنهاد دکتر نصر، تصحیح انتقادی نقد الفصوص فی شرح نقش الفصوص نورالدین

1. Rustom, Mohammed, *Equilibrium and Realization: William Chittick on Self and Cosmos*, p. 55-56.

۲. ویژه‌نامه نشریه المَحَبَّة درباره ویلیام چیتیک، ۲۰۲۱، شماره ۳۶، ص ۱۷.

عبدالرحمن جامی (ف ۸۹۸ق) قرار داد. نقد النصوص جامی، که کم‌وبیش گزینش‌هایی است از آثار شاگردان و پیروان برجسته ابن عربی نظیر صدرالدین قونوی (ف ۶۷۳ق) و سعیدالدین فَرغانی (ف ۶۹۹ق) و عبدالرزاق کاشانی (ف ۷۳۶ق)، شرحی است بر رساله ده‌صفحه‌ای نقش الفصوص ابن عربی که خود این رساله خلاصه‌ای است از کتاب مشهور فصوص الحکم ابن عربی. مطالعات مستمر و بررسی‌های همه‌جانبه برای تصحیح این رساله، ویلیام چیتیک را بر آن داشت تمام کتاب‌ها و رساله‌های پیروان عمده ابن عربی را مطالعه و یا حداقل مرور کند و گزینش‌های جامی را در آن آثار پیدا کند. وی همچنین مقالاتی را درباره قونوی و فَرغانی به چاپ رساند و لمعات فخرالدین عراقی (ف ۶۸۸ق) را به زبان انگلیسی ترجمه و منتشر کرد.^۱ چیتیک حدود سیزده سال در ایران بود و نیت داشت که تا آخر عمر در ایران بماند، ولی حوادث منتهی به انقلاب شکوهمند اسلامی در سال ۱۳۵۷ باعث شد که به وطن خودش برگردد. او در دوره تحصیل و اقامت در ایران، محضر برخی از فیلسوفان و عارفان ایرانی را درک کرد. همچنین در تهران موفق شد در طی بیش از پنج سال فصوص الحکم را به همراه چند تن از دوستانش همچون نصرالله پورجوادی و غلامرضا اعوانی نزد توشیهیکو ایزوتسو، متفکر ژاپنی ساکن ایران و استاد انجمن پادشاهی حکمت و فلسفه ایران، درس بگیرد.

چیتیک پس از بازگشت به آمریکا، بر آن شد تا کتابی بنگارد که تعالیم اصلی ابن عربی را عمدتاً بر اساس کتاب فتوحات مکیه ابن عربی شرح دهد. این کتاب در سال ۱۹۸۹م با عنوان طریقت صوفیانه معرفت: مابعدالطبیعه خیال در ابن عربی^۲ منتشر گشت. چیتیک که معتقد بود تمام تعالیم ابن عربی را نتوانسته است در یک جلد گردآوری نماید، جلد دوم کتاب خود را با عنوان تجلی الهی: اصول کیهان‌شناختی ابن عربی^۳ منتشر کرد. او در این کتاب، اصول کیهان‌شناختی ابن عربی را در شش اصطلاح در هم تنیده اضافه کرد که شامل اسامی خداوند، وجود و عدم وجود، تنزیه و تشبیه، مراتب معرفت و کمال انسانی و برزخ است. چیتیک با اشاره به این موضوع که جلد دوم

1. Chittik, William, Lamborn, Wilson: *Divine Flashes*, Paulist Press, 1982.

2. Chittick, William, *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination*, State University of New York Press, 1989.

3. Chittick, William, *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-Arabi's Cosmology*, State University of New York Press, 1998.

دربدارنده اصطلاحاتی است که در جلد اول اشاره‌ای به آن شده بود؛ تفاوت اصلی این دو کتاب را به لحاظ روش شناختی بیان کرده و توضیح می‌دهد در جلد اول ابن عربی خود درباره خود صحبت می‌کند، در حالی که در کتاب دوم تا جایی که ممکن بوده است بر برداشت و تفسیر ابن عربی از کلمات خودش تأکید کرده است. چیتیک دشواری کار را در آن می‌بیند که مفسر می‌بایست اقوال ابن عربی را کاملاً درک کرده و دریافته باشد تا بتواند چنین کاری را ارائه کند، در حالی که عموم مفسران چنین صلاحیتی ندارند، خصوصاً که مترجم و مفسر با انبوهی از اصطلاحات فنی و ارجاعات دائمی به قرآن و حدیث و سایر منابع اسلامی مواجه می‌شود که خوانندگان انگلیسی‌زبان معمولاً با آن‌ها آشنا نیستند. چیتیک دشواری تفسیر متون و اقوال ابن عربی را نه در دشواری نظم و نثر ابن عربی، که در پیچیدگی تفسیر آموزه‌ها و دیدگاه‌های او می‌داند.

به نظر چیتیک، بیش‌تر اقوال ابن عربی کوتاه و ناتمام است و او غالباً ایده‌های خود را بسط نمی‌دهد و بنابراین باید با در کنار هم قرار دادن متون و اقوال او، به ایده‌های او دست یافت. چیتیک توضیح می‌دهد که برای حل دشواری‌های کلام ابن عربی، راحت‌ترین راه نادیده گرفتن ابهامات و تمرکز بر واضحات است. او در تفسیرهای خود توانسته است مفاهیم اساسی مد نظر ابن عربی را از کلمات خود او تعریف کند و سپس به عبارات دیگر استناد کند و نشان دهد او چگونه این مفاهیم اساسی را به کار گرفته است. به نظر چیتیک درست است که نوشته‌های ابن عربی عموماً مبهم هستند، ولی برخی از این ابهام به دلیل پُرمایگی آموزه‌های او است و برخی از آن به دلیل گستردگی زبان عربی و برخی دیگر به دلیل الهاماتی است که ابن عربی دریافت کرده و در قالب زبان عربی ریخته است. از نظر چیتیک مشکل اصلی در ترجمه آثار ابن عربی، دانستن زبان عربی نیست بلکه دانستن آموزه‌های ابن عربی و دیدگاه منطقی و بی‌مبالغه او است. در کارهای بلند او مانند فتوحات مکیه، برای خواننده تقریباً غیرممکن است بفهمد که نویسنده به چه چیز می‌خواهد رسد. پُرمایگی و فراوانی خیال و تصویر، اشاره‌های مداوم به سفرهای روحانی، و نمادهای غریبی که با استعاره‌های ادبی کلاسیک ترکیب شده، افشای رموز متن را سخت کرده است. حتی اگر مترجم متوجه شود که او چه می‌گوید، مشکلات بازگرداندن آن به واژه‌های قابل فهم انگلیسی به سان کوه‌های عبورناپذیر است.¹

1. Chittick, *The Self-Disclosure of God*, p. 9-10.

چیتیک مزیت ترجمه‌ها و آثار برگردان خود را علاوه بر تحلیل‌های دائمی، رسیدن به مغز و بُن‌مایه کلام و نوشته‌های ابن عربی در خلال تبیین معنا و مفاهیم کلمات می‌داند، به اضافه مقدمات تاریخی و حواشی و فهرست‌ها و تحقیقاتی که در خلال پژوهش ارائه می‌کند. این موضوعی است که چیتیک معتقد است امروزه در گزارش از متون متقدم اغلب مغفول می‌ماند و نویسندگان تنها به روایت‌گری متون اکتفا کرده و همت خود را برای دریافت معنی و حقیقت کلام مؤلفان معطوف نمی‌دارند.^۱

پژوهش‌ها و آثار ویلیام چیتیک محدود به ابن عربی و اندیشه‌های او نمی‌شود. کتاب ارزشمند او درباره مولانا جلال‌الدین محمد بلخی رومی (ف. ۶۷۲ق) که نه بر اساس ترجمه نیکلسون از مثنوی، که حاصل پژوهش بی‌واسطه خود او از مثنوی است با عنوان طریق صوفیانه عشق^۲ به چاپ رسیده است. همچنین کتاب دیگر او درباره مولانا اصول و مبانی عرفان مولوی^۳ نام دارد و کتاب دیگر او من و مولانا: زندگانی شمس تبریزی^۴ است. چیتیک برگردان و ترجمه‌هایی از آثار نورالدین عبدالرحمن جامی (ف. ۸۹۸ق)،^۵ ملاصدرا^۶ (ف. ۱۰۴۵ق)، و نیز ترجمه صحیفه سجاده^۷ و دعای کمیل^۸ را نیز در کارنامه علمی خود دارد. همچنین برگردان‌هایی که از آثار جواد نوربخش (ف. ۱۳۸۷) از اقطاب سلسله نعمت‌اللهی ایران ارائه داده است، از جمله آثار بسیار فراوان ویلیام چیتیک از تصوف و سنت اسلامی

۱. ویژه‌نامه نشریه المَحَجَّة درباره ویلیام چیتیک، ۲۰۲۱، شماره ۳۶، ص ۲۶.
۲. این کتاب با نام‌های راه عرفانی عشق: تعالیم معنوی مولوی (مترجم: شهاب‌الدین عباسی، تهران، نشر پیکان، ۱۳۸۲)، و طریق صوفیانه عشق (مترجم: مهدی سررشته‌داری، تهران، انتشارات مهراندیش، ۱۳۸۳) به فارسی ترجمه شده است.

3. *The sufi of doctrine of Rumi*, Bloomingtin: World Wisdom, 2005.

اصول و مبانی عرفان مولوی، ترجمه جلیل پروین، تهران: انتشارات بصیرت، ۱۳۹۰.

4. *Me & Rumi: The autobiography of Shams-I Tabriz*, Lousvile: Fons Vitae, 2004.

چیتیک، من و مولانا: زندگانی شمس تبریزی، ترجمه شهاب‌الدین عباسی، تهران: انتشارات مروارید، ۱۴۰۲.

5. *Translator of Jami, Gleams*. In Sachiko Murata, *Chinese gleams of Sufi Light: Wang Taiyus Great Learning of the pure and real and Liu Chihs Displaying the concealment of the real realm*, Albany, NY: SUNY PRESS, 2000, 128-210.

6. *Translator of Mulla Sadra, The elixir of the gnostics*, Provo, UT: Brigham Young University Press, 2003.

7. *The Pslam of Islam AL-Sahifat AL-Sajjadiyya*. The muhammadi Trust of Great Britain and Northern Ireland, 2007.

8. *Translator of Ali b.Abi Taleb, Supplications (dua)*, London: Muhammadi Trust, 1982.

است.^۱ او صحیفه سجادیه و فتوحات ابن عربی را تکمیل کننده یک دیگر می داند؛ یکی از جنبه نظری و دیگری با پرداختن به موضوعات مربوط به ایمان و پارسایی.^۲

ویلیام چیتیک عمر خود را وقف تعالیم ابن عربی کرده است و در این زمینه نگارش های فراوانی دارد که مواردی از آن بیان شد. با توجه به گرایش ایرانیان به تصوف و عرفان اسلامی و خصوصاً اندیشه های ابن عربی، کتاب های چیتیک در ایران با اقبال قابل توجهی روبه رو است و برخی از کتاب های او حتی چندین بار ترجمه شده است.

معرفی کتاب «ابن عربی وارث انبیا»

از جمله نگارش های مختصر چیتیک درباره عارف نامدار آندلس، کتاب «ابن عربی وارث انبیا» است. ویلیام چیتیک انگیزه خود از نگارش این کتاب را درخواست انتشارات وان ورلد برای تألیف کتابی درباره زندگی و آثار ابن عربی بیان می کند. با وجود کتاب هایی چون در جست و جوی کبریت احمر^۳ و سفر بی بازگشت^۴ از کلود عداس و زندگی و اندیشه معنوی ابن عربی از استفان هرتنستاین، چیتیک برای رهیافت تازه ای به زندگی ابن عربی، تشریح و تفسیر اندیشه های ابن عربی را انتخاب می کند، اما نه به گستردگی کتب دیگر او همچون طریق صوفیانه و تجلی خدا، بلکه این بار بسیار کوتاه و مختصر خصوصاً برای کسانی که با اندیشه های ابن عربی آشنایی ندارند.

چیتیک در قسمت معرفی و درآمد کتاب خود، سه اثر از مهم ترین آثار ابن عربی را معرفی می کند: نخست فصوص الحکم که با تکیه بر آیات قرآن و روایات نشان داده است که چگونه هر یک از ۲۷ پیامبری که نامشان در قرآن ذکر شده،^۵ از آدم علیه السلام تا محمد صلی الله علیه و آله، در شخصیت و رسالت خویش حکمتی را آشکار کردند که نشان دهنده یکی از صفات الهی است.

1. Rustom. Mohammad, Islamic Thought and the Art of TRANSLATION, texts and Studies in Honor of William c. Chittick and Sachiko Murata, p. XXVII.

۲. مقدمه چیتیک بر ابن عربی میراث دار پیامبران، ص سیزده.

۳. کلود عداس، در جست و جوی کبریت احمر، مترجم: فریدالدین رادمهر، تهران، انتشارات نیلوفر، چاپ سوم، ۱۴۰۳.

۴. کلود عداس، سفر بی بازگشت، مترجم: فریدالدین رادمهر، تهران، انتشارات نیلوفر، چاپ سوم، ۱۳۹۸.

۵. البته نام مبارک حضرت شیث (فَصّ دوم) و حضرت خالد (فَصّ بیست و ششم) در قرآن کریم نیامده است.

دوم فتوحات مکیه که مجموعه‌ای از مابعدالطبیعه و کلام و کیهان‌شناسی و انسان‌شناسی معنوی و روان‌شناسی و فقه است و معانی باطنی مناسک اسلامی، مقامات سالکان در سیر الی الله و سیر فی الله و معنای باطنی و هستی‌شناختی سلسله مراتب هستی را در بر دارد.

سوم ترجمان الاشواق که مجموعه کوچکی از اشعار عاشقانه است که ابن عربی در نخستین سفر حج خود در مکه در وصف نظام، دختر زیبارو و با استعداد یکی از علمای اصفهان، سروده و خود نیز پس از اتهامات برخی قشریون بر آن شرح زده است.

از این میان، ویلیام چیتیک نگارش کتاب خود را که شامل زندگی‌نامه مختصر ابن عربی از مسیر اندیشه‌ها و آراء اوست با کمک تفسیر و شرح برخی از تعالیم او که در کتاب فتوحات مکیه آمده است، محقق کرده است.^۱ با توجه به اینکه تفکر ابن عربی همواره مؤید مشرب «تحقیق» است و تحقیق عبارت است از تطبیق عملی و واقعی به حدیث نبوی: «لِكُلِّ شَيْءٍ حَقٌّ». بنابراین تحقیق، قول حق، عمل حق و احقاق حق خواهد بود. نویسنده کوشش کرده است از مطالب ابن عربی به شیوه‌ای ساده راه‌ها و ملزومات رسیدن به این حقیقت را بازگو کند که در دو امر خلاصه می‌شود: معرفت و عمل.^۲

اما بسط این دو امر و رسیدن به مقام احقاق حق در کتاب در نه فصل ارائه شده است؛ منظور از رسیدن به مقام تحقیق و «خاتم ولایت محمدی» و وارث انبیاء شدن، که ابن عربی در برخی از اشعار خود مدعی چنین مقامی برای خود بود، در فصل ابتدایی کتاب تبیین شده است که قدم اول برای نیل به این مقصود، «معرفت» و «خودشناسی» است. ابن عربی معتقد است انسان با «معرفت» به حق و «محبت»، متخلق به اسماء الله شده و به سمت خدا عروج می‌کند و «معرفت» را از «محبت» برتر می‌داند.

در فصل دوم ویژگی «محبت» و تحقق عینی آن بیش‌تر بررسی شده است و همچنین تأثیری که بر کمال می‌گذارد و رابطه‌ای که «محبت الهی» با «عشق انسانی» دارد کوتاه بیان شده است. در فصل‌های بعدی به رابطه خدا و انسان از طریق «محبت» و «ذکر» و «معرفت» مبسوط‌تر پرداخته شده و یکی از مطالب مهمی که نویسنده در این بخش بیان

1. Chittik, William, *Ibn Arabi Heir to Prophets*, p22.

۲. مقدمه ناصر ضمیریه بر محیی‌الدین ابن عربی وارث الانبیاء، ص ۲۰ و ۲۱.

کرده است، توضیح و تبیین معنای کلمه «وجود» از دیدگاه ابن عربی است. چیتیک معتقد است که در اصطلاح ابن عربی، کلمه «وجود» هم حامل معنای صوفیانه است و هم فلسفی و بنابراین هم معنای هستی‌شناسانه را منظور دارد و هم یافتن و آگاهی که بیانگر حضور درونی خدا در آگاهی عارف نیز هست. بنابراین وجود، خود واقعیت یافتن است.^۱ در واقع موضوع اساسی نوشته‌های ابن عربی «وحدت وجود» نیست بلکه «یافتن» از طریق راه‌هایی است که بیان کرده است همچون «ذکر»، «معرفت»، «محبت» و نیل به کمال انسانی است. هدف از زندگی همین به فعلیت رساندن «معرفت» است که آن را «کمال» می‌خواند و محبت بی‌تعیین و نامحدودی را که عارفان و انسان کامل به آن تحقق می‌بخشند، ابن عربی «محبت الهی» می‌خواند.^۲

بنابراین منظور از دانایی و «تحقیق»، همان است که انسان دریابد که هیچ چیز در دنیا با حق مطلق بی‌ارتباط نیست و انسان باید نه تنها «حقوق انسان‌ها» را که «حقوق اشیاء» را بداند و بشناسد و رابطه آن‌ها با خدا را بفهمد؛ همچنین است رابطه مکان و زمان را با خدا. چنان‌که در فصل هفتم کتاب آمده است، ابن عربی «نفس» را محصول نهایی «فعل الهی» می‌داند که از طریق آن انسان آفریده شده است و «نفس» نه روح است و نه بدن بلکه «بینابین» است و ابن عربی این معرفت به نفس را از نخستین ابزار «تحقیق» می‌داند. معرفت به این‌که نفس ثابت نیست و هیچ چیز خاصی نیست و حالت بینیتی دارد و مسیر خود را در دنیا کامل می‌کند؛ ابن عربی به طور کلی همه چیز را غیر از خدا بدون ثبات و بی‌هویت و «برزخ» می‌داند. تمام دنیا هر لحظه در حال نو شدن است.

بنابراین در این بینیتی و بینابینی باید انسان دریابد که ریشه‌ها و اصول و واقعیت چیست؛ ابن عربی این اصول را بر اساس اسماء الله تبیین می‌کند و اسماء الله را بیانگر ریشه‌های اشیاء در خدا می‌داند و همچنین انبیاء و پیامبران را با همه کثرت‌شان به اندازه اسماء الله حائز اهمیت می‌داند. و چنان‌چه گفته شد هر انسانی می‌تواند با تحقق حقیقت وارث این ریشه‌ها و اصول شود؛ ابن عربی دقیقاً «ثمره تحقیق» را «مقام محمدی» و «مقام بی‌مقامی» می‌داند و بنابراین برای خود که به مرحله تحقیق دست یافته است مقام وارث انبیاء را مدعی می‌شود.

1. "Wujud is also the reality of finding", Chittik, *Ibn Arabi Heir to Prophets*, p 69.

2. Chittik, *Ibn Arabi Heir to Prophets*, p 84-85

معرفی ترجمه‌های کتاب «ابن عربی وارث انبیا»

همانطور که پیش‌تر اشاره شد، بخت و اقبال ویلیام چیتیک و آثار او در زبان فارسی بسیار بلند بوده است و برخی از آثار چیتیک چندین بار به زبان فارسی ترجمه شده است. کتاب فوق نیز یکی از همین آثار پیروزبخت است که تاکنون سه بار به زبان فارسی و دست‌کم یک بار به زبان عربی ترجمه شده است، بدین شرح:

(۱) ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه قاسم کوهدار، تهران: نشر نامک، ۱۳۹۴. گویا این ترجمه اولین بار در انتشارات پیام امروز و در سال ۱۳۹۱ به چاپ رسیده است، ولی نگارنده به چاپ انتشارات پیام امروز دسترسی ندارد؛ (۲) ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه هوشمند دهقان، تهران: انتشارات پیام امروز، ۱۳۹۳؛ (۳) ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ترجمه محمد سوری و اسماعیل علیخانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳. این ترجمه در اصل در تابستان سال ۱۳۸۵ انجام یافته بود، ولی انتشار آن به دلایلی سال‌ها به طول انجامید. این سه ترجمه به زبان فارسی انجام گرفته است. از این کتاب یک ترجمه نیز به زبان عربی در دست است: (۴) محیی‌الدین ابن عربی وارث الانبیاء، ترجمه ناصر ضَمَیْرَیّه، دمشق: دار نینوی، ۲۰۱۵/م ۱۴۳۶ق.

۴۷۰

آینه پژوهش | ۲۰۷
سال ۳۵ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۳

ترجمه‌های متعدد از اثر واحد

در اینجا ناخودآگاه این سؤال به ذهن می‌رسد که با توجه به انبوه آثار مهم که لازم است از زبان‌های مختلف به فارسی ترجمه شوند و زبان فارسی را غنی کنند، چرا باید یک اثر چندین بار به فارسی ترجمه شود؟ آیا بهتر نیست هر کتاب یک بار ترجمه شود و این حجم از وقت و تلاش که مصروف ترجمه‌های دوم و سوم شده است، به ترجمه آثار دیگر اختصاص یابد؟

به نظر می‌رسد دست‌کم می‌توان دو دلیل برای این مسأله بیان کرد. نخست عدم عضویت ایران در کنوانسیون‌های جهانی قانون کپی‌رایت است که باعث شده است حمایت مالکیت فردی و معنوی از نویسندگان و محققان صورت نپذیرفته و بدون دسترسی و حتی آگاهی از وجود مترجم و ناشر، کسانی دست به ترجمه همزمان یک اثر بزنند. دوم فقدان شبکه اطلاع‌رسانی دقیق از آثار علمی منتشرشده و در دست انتشار در کشور

است که موجب شده است پژوهندگان خصوصاً از فعالیت‌های پژوهشی یک‌دیگر آگاه نشوند یا دیر آگاهی یابند.

البته ترجمه دوباره برخی آثار همیشه ناپسند نیست. برای نمونه، چه بسا لازم باشد که آثار کلاسیک پس از چند ده سال یا حتی کمتر دوباره به زبان فارسی روز ترجمه شوند و گرد کهنگی از روی آن‌ها سترده شود. همچنین در صورتی که اهل علم، نقصانی در ترجمه اثری مشاهده می‌کنند و به آن انتقادهای جدی وارد می‌بینند، لازم به نظر می‌رسد که آن اثر مجدداً ترجمه شود؛ خصوصاً در مواردی که اثری دارای جملات و مفاهیم کلیدی و مهمی باشد که ترجمه حاضر از عهده برگردان آن به زبان فارسی ناموفق باشد، ترجمه مجدد می‌تواند در درک متن اصلی و در انتقال معنای درست به زبان فارسی راهگشا باشد. در برخی موارد، کتاب ترجمه شده، تشریح و تفسیر دیدگاه‌های اندیشمندی بزرگ است که ترجمه آن هم نیازمند آشنایی با آراء اندیشمند و همچنین آثار علمی اوست که اگر مترجم بتواند همزمان با بررسی آن‌ها و زمینه‌های فکری آراء اندیشمند به کمک متن بیاید، بار علمی ترجمه دو چندان خواهد شد.

۴۷۱

آینه پژوهش | ۲۰۷
سال ۳۵ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۳

ترجمه آثار ویلیام چیتیک و به خصوص آثار مربوط به ابن عربی، حساسیت و اهمیت پیش‌گفته را دارد. از آن جهت که فهم دیدگاه ابن عربی حائز اهمیت است که چیتیک با نگارش کتاب این کار را انجام داده است و حالاً تنها ترجمه درست کلمات و جملات او ضروری است تا پیام ابن عربی به خواننده منتقل شود. از طرف دیگر با توجه به اینکه مطالب ابن عربی پیرامون اندیشه‌های اسلامی است، اگر مترجم بتواند در صورت لزوم توضیح و تحقیق بیش‌تری از مستندات اقوال و نظرات او بیان کند تا زمینه‌های فکری او روشن شود، باز هم بر درجه علمی ترجمه افزوده خواهد شد.

تفاوت‌های ترجمه‌های کتاب چیتیک

با توجه به جهات بیان شده، هر سه ترجمه فارسی کتاب چیتیک و نیز ترجمه عربی آن در بردارنده نقطه‌های قوت و ضعفی هستند که در ادامه بیان خواهد شد:

ابن عربی میراث‌دار پیامبران تفاوتی جوهرین با دو ترجمه دیگر و نیز ترجمه عربی دارد و آن مقدمه مؤلف اثر یعنی ویلیام چیتیک بر ترجمه فارسی کتاب است. در این مقدمه، مؤلف با

توضیح مختصری از چگونگی آشنایی خود با تصوف و خصوصاً اندیشه‌های ابن عربی و پژوهش‌هایی که در این زمینه صورت داده است، هدف خود را از نگارش این کتاب کوچک برای مخاطب غربی آشنایی با اندیشه اسلامی با ارائه اصول زیربنایی و جهان بینی ابن عربی که جملگی به توحید تحویل پذیرند، بیان می‌کند و می‌افزاید که این کتاب حاصل سال‌ها تأمل است در اینکه چگونه اندیشه‌های ابن عربی می‌تواند برای امروز ما معنا داشته باشد.^۱

دیگر مزیت مهم کتاب ابن عربی میراث‌دار پیامبران این است که جناب استاد قاسم کاکایی که از استادان برجسته در حوزه اندیشه‌های ابن عربی هستند و تألیف کتاب‌هایی چون وحدت وجود به روایت ابن عربی و مایستر اکهارت و ترجمه عوالم خیال ابن عربی و مسئله اختلاف ادیان اثر ویلیام چیتیک را در پرونده پربار خود دارند، ترجمه مترجمان را به طور کامل با متن اصلی مقابله و تصحیح کرده‌اند و علاوه بر این در مقدمه‌ای مفصل به نقش اندیشه‌های ابن عربی و مولانا جلال‌الدین بلخی رومی در ذهن و ضمیر ایرانیان پرداخته‌اند و مطالب سودمندی را ذکر کرده‌اند. استاد قاسم کاکایی همچنین در مقدمه خود تفاوت این کتاب را با دیگر آثار ویلیام چیتیک روشن کرده و با توضیحاتی که درباره مباحث کتاب داده‌اند، کوشیده‌اند تا خواننده پارسی‌زبان فهم بهتری از متن به دست بیاورد.

مقدمه ترجمه عربی کتاب چیتیک نیز به نوعی متمایز و دارای محاسن ارزشمندی است. ناصر ضَمیریه، مترجم عربی کتاب که پژوهشگر مطالعات اسلامی در دانشگاه مک‌گیل کانادا است، گزارشی ارائه کرده است از مطالعات و تحقیقاتی که در قالب ترجمه، تحقیق، رساله علمی، از ابتدا در غرب حول شخصیت و افکار ابن عربی انجام شده است و سپس اهمی که مستشرقان در معرفی و ارائه افکار متصوفه و فعالیت‌های علمی‌ای که در این زمینه داشته‌اند. مترجم همچنین به ارائه توضیحات خود از مطالبی که چیتیک در این کتاب پیرامون افکار ابن عربی فراهم آورده، پرداخته است که مقدمه خوبی برای خوانندگان و فهم بهتر آن‌ها از متن به دست آمده است.

از جمله مزایای ترجمه خوب و موفق، به‌گزینی معادل واژه‌ها در ترجمه است، به گونه‌ای که هم برای مخاطبان قابل فهم باشد و هم منظور مولف را به درستی برساند. گاهی نیز

۱. مقدمه چیتیک بر ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ص شانزده.

به دلیل تخصصی بودن متن، مترجم باید به اصطلاحات موضوع متنی که به آن پرداخته است آشنا باشد تا بهترین و معادل‌ترین واژه را برای ترجمه انتخاب کند.

در ترجمه کتاب چیتیک که متن تخصصی صوفیانه است، آشنایی برخی مترجمان با اصطلاحات صوفیانه و خصوصاً اصطلاحات ابن عربی از مزایای ارزشمند اثر محسوب می‌شود تا مقصود مولف را به درستی بازتاب دهند. برای نمونه، کلمه «love» در ترجمه قاسم کوهدار، «عشق» ترجمه شده است و در ترجمه سوری-علیخانی معادل فارسی آن، «حب» در نظر گرفته شده است که به نظر می‌رسد، همانطور که قاسم کاکایی در مقدمه کتاب بیان کرده‌اند،^۱ «محبت» یا «حب» ترجمه بهتری باشد. دکتر نصرالله پورجوادی نیز در کتاب باده عشق توضیح داده‌اند دو لفظ «حب» و «عشق» یک معنا ندارند. لفظ «حب» لفظ عامی است که هم درباره دوستی انسان نسبت به خدا و هم در دوستی خدا نسبت به انسان به کار می‌رود. حتی نسبت به انسانی دیگر مانند دوستی پدر به فرزند یا دوست داشتن وطن (حب الوطن) به کار رفته است اما این دوستی‌ها را نمی‌توان عشق نامید^۲ از جهت آمیخته بودن عشق به هوی و جنبه انسانی و شهوانی بودن آن و حتی به لحاظ کلامی و مسئله تشبیه و تجسیم صوفیان و زهاد از به کار بردن این لفظ در مورد دوستی انسان نسبت به خدا همواره اجتناب می‌کرده‌اند.^۳

۴۷۳

آینه پژوهش | ۲۰۷
سال ۳۵ | شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۳

البته در وفاداری به ترجمه کلمه «love» به «محبت» و «حب»، ناصر ضَمیریه در ترجمه عربی موفق‌تر عمل کرده و در تمامی موارد و یک دست از واژه «حب» استفاده کرده است در حالی که در مواردی چند در ترجمه سوری-علیخانی، چه بسا بر اثر غفلت، در ترجمه از لفظ «عشق» استفاده شده است. عشق ناقص، معشوق عدمی و عشق انسانی مواردی است که در ترجمه آن، استفاده از واژه «محبت» غفلت شده است^۴ و بهتر بود در تمامی موارد از لفظ «حب» و «محبوب» و «محبت» استفاده می‌شد.

واژه دیگری که از اصطلاحات صوفیانه و به خصوص فرهنگ واژگان ابن عربی است و ترجمه دقیق آن حائز اهمیت است، معادل واژه «Realization» است که محققان که به

۱. مقدمه قاسم کاکایی بر ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ص ۱ و ۲.

۲. پورجوادی، نصرالله، باده عشق، ص ۲۴.

۳. پورجوادی، نصرالله، باده عشق، ص ۲۹ و ۳۰.

۴. چیتیک، ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ترجمه سوری و علیخانی، ص ۱۸ و ۲۴.

اندیشه ابن عربی و شاگردان و شارحان او آشنا باشد مگر اصطلاح «اهل التحقيق» را در کتب ابن عربی و شارحان او که در مورد عارفان واصل و انبیاء به کار می‌برند،^۱ دیده است، بنابراین قطعاً از واژه «تحقیق» استفاده خواهد کرد. مؤلف نیز عیناً اصطلاح عربی «تحقیق» را در متن خویش ذکر کرده است^۲ بنابراین انتخاب واژه «تحقیق» از باب تفعیل چنان که در کتاب ابن عربی میراث‌دار پیامبران و ترجمه عربی و ترجمه هوشمند دهقان به کار گرفته شده است، معادل صحیح است اما در ترجمه قاسم کوه‌دار از واژه تحقق استفاده شده است^۳ که معادل صحیحی نیست.

نکته مهم دیگری که در بررسی ترجمه‌های فارسی کتاب چیتیک نباید از آن غافل شد، تحقیق‌ها و توضیحاتی است که مترجمان ذیل تعالیم ابن عربی که چیتیک آن‌ها را توضیح داده است، آورده‌اند. در این مورد، برخی از ترجمه‌ها توضیحات و تحقیق بهتری را ارائه داده‌اند. به عنوان مثال در توضیح نَفَسِ رَحْمَانِ که ابن عربی این اصطلاح را از کدام حدیث نبوی وام گرفته است، هوشمند دهقان با جزئیات بیش‌تری احادیث را بیان کرده و ضمن ارتباط مضمون این حدیث با اویس قرنی، ذکر منقبت او را در دفتر مثنوی معنوی با ذکر شعر آورده است.^۴

اما بررسی عبارات صوفیانه‌ای که به مرور وارد در احادیث شیعیان شده است از محاسن قابل توجه ترجمه سوری-علیخانی است. در موارد بسیاری عبارت‌هایی که تا همین امروز توسط برخی پنداشته می‌شود جزء منابع حدیثی هستند، مانند عبارت «قَلْبُ الْمُؤْمِنِ عَرْشُ الرَّحْمَنِ» در این کتاب بررسی شده است که اصل عبارت از متون صوفیه بوده است که به دیگر کتاب‌های عرفانی راه پیدا کرده و سرانجام در برخی آثار علامه محمدباقر مجلسی (ف ۱۱۱۰ق) صورت حدیث یافته است.^۵ یا عبارت مشهور دیگری مانند «الصَّلَاةُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِ» که در بسیاری از منابع از آن، به عنوان یک حدیث یاد شده است، در ترجمه سوری-علیخانی اشاره شده است که این عبارت اصلاً در منابع حدیثی، به عنوان اینکه

۱. برای نمونه، ابن عربی، الفتوحات المکیة، چاپ چهارجلدی بولاق، ج ۱، ص ۷۰ و ۱۱۹ و ۱۷۲؛ ج ۲، ص ۱۰۰؛ ج ۳، ص ۵۲۹؛ ج ۴، ص ۱۳۷ و ص ۳۷۳.

2. Chittik, *Ibn Arabi Heir to Prophet*, p.133.

۳. چیتیک، ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه قاسم کوه‌دار، ص ۱۰۷ و ۱۰۸.

۴. چیتیک، ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه هوشمند دهقان، ص ۹۱.

۵. چیتیک، ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ترجمه سوری و علیخانی، ص ۵۱.

منسوب به ائمه (علیهم السلام) باشد، وجود ندارد ولی در آثار صوفیه مانند آثار ابن عربی و پیش از او در کشف الاسرار و عُدَّة الْأَبْرَارِ میبیدی به عنوان حدیث ذکر شده است.^۱

در مواردی نیز در ترجمه‌ها، تحقیقاتی ارائه شده است که با دیگری تفاوت دارد اما هر کدام اهمیت خاص خود را دارد که برای خواننده سودمند است. برای مثال در فصل پنجم با عنوان «دانایی و تحقیق»، در قسمتی که مؤلف نخستین کسی را که تعبیر «وحدت وجود» را به مثابه اصطلاحی فنی به کار برد، سعیدالدین فرغانی بیان می‌کند؛ هوشمند دهقان ذیل فرغانی گزارش مختصری از زندگی و آثار او برای مخاطب می‌دهد^۲ و در ترجمه سوری-علیخانی تاریخ دقیق وفات فرغانی و این که این اصطلاح در میان صوفیه مغرب اسلامی پیش از فرغانی نیز معروف بوده است بررسی شده است.^۳

در مواردی نیز ارجاع مترجمان به منبع روایتی که ابن عربی بیان کرده و چیتیک نیز آن را گزارش کرده است، با یک دیگر متفاوت است اما هر کدام برای خواننده اهمیت دارد؛ مانند روایت پیامبر (ص) «إِنَّ رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي فَهُوَ مَكْتُوبٌ عِنْدَهُ فَوْقَ الْعَرْشِ» که در ترجمه سوری-علیخانی به صحیح بخاری،^۴ اما در ترجمه هوشمند دهقان به صحیفه هَمَّامِ بْنِ مُنَبِّه استناد شده است.^۵

در انتها، آن چه که جزء ارکان اصلی ترجمه است، روانی ترجمه است؛ به گونه‌ای که همزمان با رعایت اصل امانت‌داری در انتقال پیام مؤلف، ترجمه به گونه‌ای راحت و روان و ملموس برای خواننده باشد و به جای این که تحت الفظی ترجمه شود و کلمات و جملات، عیناً ترجمه شود، مفهوم عبارت را به درستی برساند. به عنوان مثال توجه کنید به عبارت:

wujud is not simply the fact of being or existing - the fact that something is there to be found. Rather, *wujud* is also the reality of finding, which is to say that it is awareness, consciousness, understanding and knowledge.⁶

۱. چیتیک، ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ترجمه سوری و علیخانی، ص ۱۴.
۲. چیتیک، ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه هوشمند دهقان، ص ۱۰۵.
۳. چیتیک، ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ترجمه سوری و علیخانی، ص ۶۳.
۴. چیتیک، ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ترجمه سوری و علیخانی، ص ۵۱.
۵. چیتیک، ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه هوشمند دهقان، ص ۹۲.

6. Chittik, *Ibn Arabi Heir to Prophets*, p 69.

که ترجمه ساده و روان آن این‌گونه می‌شود:

«وجود تنها به معنای بودن و هستی به کار نرفته است، بلکه به معنای یافتن و حقیقت یافتن نیز آمده است، یعنی آگاهی و ادراک و معرفت و دانش.»

در ترجمه کوهدار در ترجمه معادل فارسی *finding*، از واژه «کشف» استفاده شده است و پیام ابن عربی و چیتیک به خوبی منتقل نشده است.^۱ در ترجمه هوشمند دهقان، معادل فارسی «یافتن» انتخاب شده است: «حقیقت آن است که وجود چیزی است که یافته می‌شود»^۲ همانطور که روشن است ترجمه، مفهوم واضحی ندارد. در ترجمه سوری-علیخانی نیز عبارت این‌گونه ترجمه شده است: «وجود خود واقعیت یافتن نیز هست»^۳

نتیجه گیری

به لحاظ محتوایی، ابن عربی حقیقتاً مدعی بود وارث انبیا است و به این مقام با کسب درجه «تحقیق» رسیده است. این مهم از کلام ابن عربی که اندیشه‌های او را چیتیک از دل فتوحات بیرون کشیده است، به دست می‌آید و در کتاب وی به گونه‌ای قابل فهم در اختیار خواننده قرار داده شده است.

بر اساس محاسنی که جدای از ترجمه عربی، هر سه ترجمه فارسی دارد و بیان شد، بار دیگر یادآوری اهمیت عضویت ایران در کمی‌رایت و وجود پایگاه اطلاع‌رسانی دقیق و روزآمد که ترجمه‌ها به صورت مستمر به روزرسانی گردد کمک شایانی به از بین رفتن کارهای تکراری خواهد شد یا حداقل پژوهشی که نیاز به تکرار خواهد داشت، نویسنده بعدی از وجود نسخه قبلی آگاهی داشته و با بررسی نقاط قوت کار قبلی با لحاظ آن‌ها، نکات جدید خویش را ارائه خواهد نمود.

با وجود تفاوت‌هایی که پیرامون سه ترجمه فارسی از جمله مقدمه‌ها، روانی ترجمه، گزینش معادل‌های فارسی مناسب، تحقیقی که هر یک از مترجمان ارائه داده‌اند، ابتدا و در وهله اول تمایز اصلی و جوهرین کتاب ابن عربی میراث‌دار پیامبران با ترجمه‌های

۱. چیتیک، ابن عربی وارث انبیا، ترجمه قاسم کوهدار، ص ۶۱.

۲. چیتیک، ابن عربی وارث انبیا، ترجمه هوشمند دهقان، ص ۶۵.

۳. چیتیک، ابن عربی میراث‌دار پیامبران، ترجمه سوری و علیخانی، ص ۲۸.

دیگر در مقدمه‌ای است که مؤلف برای ترجمه فارسی کتاب خود برای مترجمان ارسال کرده است و در وهله بعدی مقدمه جناب استاد قاسم کاکایی است که به جهت آشنایی تخصصی با اندیشه‌های ابن عربی و چیتیک، دورنمایی کلی از اندیشه‌های ابن عربی و مطالبی که در کتاب چیتیک آمده است به خواننده می‌دهد.

در روانی ترجمه به ترتیب ترجمه سوری-علیخانی و سپس هوشمند دهقان در اولویت است و در تحقیق نیز این دو ترجمه با یکدیگر رقابت تنگاتنگی دارند، اگرچه ترجمه سوری-علیخانی از جهت اعتبارسنجی عباراتی که مربوط به صوفیه بوده است و در روایات و احادیث وارد شده است، برتری دارد.

کتاب نامه

- ابن عربی، الفتوحات المکیة، ۴ ج، چاپ بولاق، ۱۳۲۹ق.
- پورجوادی، نصرالله، باده عشق: پژوهشی در معنای باده در شعر عرفانی فارسی، تهران: نشر کارنامه، ۱۳۹۸، چاپ سوم.
- چیتیک، ویلیام، ابن عربی میراث دار پیامبران، ترجمه محمد سوری و اسماعیل علیخانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳، چاپ اول.
- چیتیک، ویلیام، ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه قاسم کوهدار، تهران: نشر نامک، ۱۳۹۴، چاپ اول.
- چیتیک، ویلیام، ابن عربی وارث انبیاء، ترجمه هوشمند دهقان، تهران: نشر پیام امروز، ۱۳۹۳، چاپ اول.
- چیتیک، ویلیام، محیی الدین ابن عربی وارث الانبیاء، ترجمه ناصر ضَمیریه، دمشق: نشر دار نینوی، ۱۴۳۸ق، چاپ اول.
- ویژه نامه نشریه المَحَبَّة درباره ویلیام چیتیک، ۲۰۲۱، شماره ۳۶، بیروت: معهد المعارف الحکمیة.

Chittik, William, *Ibn Arabi Heir to Prophets*, London: Oneworld Publication, 2012.

Chittik, William, *The Self-Discloer of God: Principles of Ibn al-Arabi's Cosmology*, New York: State University of York Prees, 1998.

Rustum. Mohammad, *Islamic Thought and the Art of Translation, texts and Studies in Honor of William c. Chittick and Sachiko Murata*, BRILL, Albany, NY: SUNY Press, 2000.

Rustum, Mohammed, *Equilibrium and Realization: William Chittick on Self and Cosmos*, American Journal of Islam and Society, July 2008.